

ОПШТА ПИТАЊА УРЕЂЕЊА ОБЛИГАЦИОНИХ ОДНОСА

1. Облигациони односи и грађанско, односно имовинско право

Правна правила којима се уређују облигациони односи традиционално — од почетка тзв. модерне кодификације правних правила о грађанским односима — чине део грађанских законика буржоаских држава. Основно формално и законодавно-политичко обележје тих законика јесте у настојању да се јединственим законодавним актом обухвате сви, односно најважнији односи „политичких” грађана као изразу њихових приватних интереса. Суштина грађанских законика, према томе, састојала се је у регулисању приватних односа припадника буржоазије у складу са њеним материјалним интересима и идејним концепцијама у сврху обезбеђења приватно-својичких односа. То је, поред држања командних позиција политичке власти, осигуравало друштвени владајући положај буржоазије, одговарајућим уређењем материјално-правних односа у појединим ужим подручјима „приватне сфере” грађана. Тако се у саставу грађанских законика, почевши од француског Code civil-a, поред правних правила којима се уређују приватно-статусна својства и положај грађана, те својински, наслеђни и породични односи, налазе и правила о облигационим односима којима се уређује промет економских добара на правно-својинској основи. У тим околностима се формирало ново грађанско право као посебна грана права.

Сличну улогу су имали грађански законици у нас — аустријски Опћи грађански законик и српски Грађански законик, те црногорски Општи имовински законик. Но, ти су законици престали важити на основу Закона о неважности правних прописа донесених пре 6. априла 1941. године и за време непријатељске окупације.

У изграђивању нашег законодавно-правног система једно време је била присутна концепција о доношењу новог грађанског законика („цивилни кодекс”). Она је, међутим, напуштена, и то из два основна разлога. Прво, развијањем социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа, особито после доношења уставних амандмана XX — XXIII и, затим устава у 1974. г., идеја о грађанском законiku се показала превазиђеном. Социјалистички самоуправни друштвено-економски односи ни по својој друштвеној суштини ни по својим појавним облицима нису оно што су односи између грађана као приватних власника. Односи у самоуправном удруженом раду, друштвена својина и социјалистичко само-

управљање не могу се изједначити са грађанско-правним односима, правни положај субјеката у новим друштвено-економским односима, социјалистичким и самоуправним, битно је другачији од положаја субјеката у грађанско-правним односима. Друго, новим друштвено-политичким уређењем сужена је нормативна функција федерације, а остављен знатно ширин простор републикама и аутономним покрајинама за изграђивање њихових законодавно-правних система и уређивање односа у појединим подручјима за које се раније сматрало да улазе у област грађанског права. На тај начин су укупним развитком друштвено-економских и друштвено-политичких односа у нас отпале друштвено-економске и законодавно-политичке претпоставке и разлози за кодификацију грађанског права као заокруженог дела законодавно-правног система, како на нивоу федерације тако и на нивоу република и аутономних покрајина.

Из наведеног произилази да се у нас Закон о облигационим односима, као ни правна правила о облигационим односима садржана у другим законима, не могу сматрати делом непостојећег грађанског законика, односно грађанског права. Стога нема ни основе за употребу израза „грађанско право“, „грађанско-правни однос“, „грађанско-правна тражбина“, „грађанско-правна обвеза“, „грађанско-правна одговорност“ и томе слично. Такви термини не одражавају објективно стање ствари.

У једном погледу, слично се може рећи за однос облигационог права према тзв. имовинском праву. Имовинском праву је не само терминолошки него и друштвено-економски извор у имовини економско-правних субјеката. Имовина је категорија грађанског права и тесно везана за правне субјекте као приватне носиоце права својине. Упркос томе што приватна својина и у капиталистичким земљама може бити, у овом или оном погледу, ограничена и што се истиче (више декларативно него економски стварно) његова социјална функција, чињеница је да она осигурава потпуни монополски положај приватних власника средстава рада у подручју производње, промета и расподеле друштвеног производа, што значи и присвајање резултата друштвеног рада. Имовина стварно и појмовно произилази из друштвено-економских односа заснованих на приватној својини. Она одражава те односе и уједно омогућава њихово постојање, репродукцију и развијање у разним странама монополског деловања субјеката приватне својине.

У нас постоји приватна својина средстава рада (са изведеним економским правима), мада на ограниченом подручју економског живота и у оквиру глобалних социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа. Утолико би могле бити речи о имовини субјеката права својине, о имовинским односима, имовинским правима и обавезама тих субјеката, те о имовинском праву као скупу правила о тим односима.

Али, у социјалистичкој робној привреди и у свима сферама другог друштвеног рада у нас постоји и делују економско-правни субјекти у социјалистичким самоуправним друштвено-економским односима. Они и сада представљају основну и превлађујућу привредну снагу. Даљим друштвеним развитком то ће бити у све већој мери.

Имовина, имовински односи, имовинско право као категорије класичног грађанског права, који произилазе и заснивају се на приватној својини, чису спојиви са социјалистичким самоуправним друштвено-економским односима.

Основне елементе социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа чине друштвена својина и самоуправљање радника у удруженом раду и у управљању свима друштвеним пословима. Према уставним одредбама, рад је једини темељ присвајања производа друштвеног рада и управљања друштвеним средствима. Нико нема право својине на друштвена средства за производњу, нико не може ни по којој правносвојинској основи присвајати производ друштвеног рада, ни управљати и располагати друштвеним средствима рада, ни самовољно одређивати услове расподеле производа друштвеног рада. Средства за производњу у друштвеној својини су неотуђива основа друштвеног рада и друштвене репродукције и служе искључиво раду у циљу задовољавања личних и заједничких потреба и интереса радних људи и развијања материјалне основе социјалистичког друштва и социјалистичких самоуправних односа. Средствима за производњу у друштвеном власништву непосредно управљају удружени радници који њима раде, у властитом интересу и у интересу радничке класе и социјалистичког друштва. У остваривању ове друштвене функције удружени радници одговорни су једни другима и социјалистичкој заједници као целини. Друштвеном својином средстава за производњу и других средстава рада обезбеђује се свакоме да се, под једнаким условима, укључи у удружени рад друштвеним средствима и да, остварајући право рада друштвеним средствима, на основи свог рада стиче доходак за задовољавање личних и заједничких потреба.

Право рада друштвеним средствима, према одредбама устава и Закона о удруженом раду, јесте основно право радника удружених у основне организације удруженог рада. У остваривању тог права, радници у основним организацијама, заједно и равноправно, учествују у процесу рада, управљају радом и пословањем организације удруженог рада, управљају пословима и средствима у целокупности односа друштвене репродукције, одлучују о удруживању свог рада и средстава друштвене репродукције, одлучују о целокупном дохотку оствареном у различитим облицима удруживања свог рада и средстава, распоређују доходак, одлучују о подели средстава за личну и заједничку потрошњу, стичу лични доходак итд.

Право рада остварује се у односима међусобне повезаности, сарадње, зависности и солидарности те узајамне одговорности удружених радника и других друштвених субјеката у удруженом раду и у процесу друштвене репродукције, па и доходак што се на темељу удруженог рада стиче у робно-новчаним односима чини друштвену својину.

Остварујући право рада друштвеним средствима, радници у удруженом раду имају право, обавезу и одговорност да се, у свом заједничком и општем друштвеном интересу, друштвено и економски целисходно користе друштвеним средствима и да их стално обнављају, увећавају и унапређују.

Средства у друштвеној својини — ствари, новчана средства и материјална права — заједничка су материјална основа одржавања и развоја социјалистичког друштва и социјалистичких самоуправних односа и њима управљају радници у основној организацији удруженог рада и у свима облицима удруживања рада и средстава, радници у радној заједници, односно други радни људи у самоуправној интересној заједници или другој самоуправној организацији и заједници и у друштвено-политичкој заједници.

На садашњем ступњу развитка производних снага друштвени односи у погледу друштвених средстава, тј. односи што чине садржај друштвене својине, још не представљају друштвену својину у потпуном и целовитом значењу, још није остварен „чисти тип“ друштвене својине комунистичког друштва. Тако, још није остварена пуна могућност слободног приступа, слободног уласка у рад друштвеним средствима по властитом избору (зависно од одговарајуће радне способности) услед недовољности средстава у удруженом раду. Отуда су радници који су већ удружени у раду друштвеним средствима у погледу управљања тим средствима и стицања дохотка у бољем положају него они који тим средствима не раде. Такође, радници који раде друштвеним средствима заштићени су од одузимања тих средстава, односно од ограничења права рада тим средствима.

Но, и при још недовољно развијеној друштвеној својини, друштвена средства не могу се сматрати имовином радника, односно других радних људи који њима управљају, односно та средства не чине имовину друштвеног правног лица у којој удружени радници, односно други радни људи управљају дотичним средствима. Права економскоправних субјеката у погледу друштвених средстава битно су, и друштвено-економски и правно, различита од права што их имају приватни субјекти у погледу економских добара што чине њихову имовину.

Закон о удруженом раду не познаје категорију имовине друштвених правних лица. Што више, он за друштвена средства у друштвеном правном лицу намерно избегава употребу израза „имовина“. (Напуштен је и израз „укупност друштвених средстава друштвеног правног лица“, који је употребљаван у претходним законским пројектима, јер се сматрало да и он има привук приватизације друштвених средстава, односно да упућује на становити облик групног власништва). Зато речени закон друштвена средства, као што су средства за производњу и друга средства удруженог рада, производи удруженог рада, средства за задовољавање заједничких и општих друштвених потреба, привредна богатства и добра у општој употреби, која чине материјалну подлогу друштвене својине као укупности социјалистичких самоуправних производних односа, означава изразом „друштвена средства којима управљају радници, или други радни људи у друштвеном правном лицу“, односно „друштвена средства у друштвеном правном лицу“ (чл. 265. ЗУР).

Из наведеног следи да право рада друштвеним средствима са свима својим елементима, а које је израз друштвене својине и самоуправљања, није субјективно имовинско право у смислу у којем се оно схвата и

приказује у теорији имовинског (грађанског) права. Право рада друштвеним средствима је специфично право, тј. социјалистичко самоуправно друштвено-економско право и истовремено и друштвено-политичко право.

Коришћење, управљање и располагање друштвеним средствима су економске функције које произилазе из друштвене својине и самоуправљања. Они уставом нису утврђени као субјективна имовинска права радника удружених у раду средствима у друштвеној својини, односно субјективна права других радних људи удружених или организованих у другим самоуправним организацијама или заједницама (укључујући друштвено-политичке заједнице). Стога, то нису субјективна имовинска права ни друштвених правних лица (које су само правно-организацијски облик скупности удружених радника, односно других радних људи).

Уставом се предвиђа да се права у погледу коришћења, управљања и располагања друштвеним средствима уређују уставом и законом у складу са природом и наменом тих средстава. Уставом и законом нису коришћење, управљање и располагање утврђени као имовинска права, а нису таквима ни могла бити утврђена, јер би то било у супротности са друштвеним самоуправљањем.

Коришћење и управљање друштвеним средствима, правно гледано, јесу субјективна овлашћења удружених радника, односно других радних људи, али не имовинска овлашћења, него друштвено-економска овлашћења која имају друштвено-својинско и самоуправно значење. Та овлашћења не могу постојати изван социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа. Они су неодојиви од тих односа и неотуђиви су од удруженог рада. Они не могу бити предмет промета.

То вреди и за располагање друштвеним средствима у промету, који је ичаче у функцији социјалистичке робне производње и у којему се изражава дијалектика друштвене својне и стиче лични доходак.

У економскоправном промету на основама социјалистичке робне производње учествују две основне категорије економскоправних субјеката — носиоци права својине и друштвена правна лица са положајем социјалистичких робних произвођача (односно других корисника средстава у друштвеној својини). Ти субјекти обављају промет робе и услуга (одн. економских добара) у оквиру дотичне категорије учесника у промету, а такође и промет са учесницима из друге категорије субјеката (тзв. интерсекторски промет). И једни и други субјекти ступају у промет као „чувари роба“, али са различитим друштвено-економским положајем и својствима, једни као носиоци права својине, други као управљачи („корисници“) средстава у друштвеној својини.

У погледу предмета у класичној теорији имовинског права заступа се схватање о разлици између економског промета и правног промета; предмет економског промета је ствар, предмет правног промета је стварно право на ствари, односно друго апсолутно право.

Закон о удруженом раду не усваја то схватање кад се ради о промету друштвених средстава. Он заузима начелно становиште да, по природи социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа, радници, одн. други радни људи у друштвеним правним лицима, одн. та лица немају стварна, одн. апсолутна права на средства којима управљају, па

стога та права не могу преносити, прибављати, одн. отуђивати. На други економскоправни субјекти не могу имати стварна права на друштвена средства у друштвеном правном лицу. (Донекле су становити изузеци допуштени и предвиђени посебним законима у обављању одређених привредних делатности, али су они маргиналног значења и не укидају начела о економском промету што га обављају друштвена правна лица.)

Одвојено је питање правне заштите друштвених правних лица у погледу друштвених средстава којима они управљају.

Право располагања друштвеног правног лица јесте овлашћење (одн. способност) да ставља у промет друштвена средства (укључујући да прометом новчаних средстава прибавља средства у друштвену својину). Али, само право располагања није стварно право и не може бити предмет промета. Оно се у промету економских добара не прноси на друго друштвено правно лице, а поготово се не отуђује из друштвене својине (одн. не преноси на носиоца права својине). Предмет промета јесте не право располагања, него друштвено средство — ствар, новчано средство, материјално право (чл. 227, 265. ЗУР-а). Темељем права располагања друштвено правно лице обавља економскоправни промет друштвеним средствима, а у обављању тог промета она друштвено средство преноси на друго друштвено правно лице, прибавља економско добро у друштвену својину од носилаца права својине, отуђује друштвено средство из друштвене својине, даје друштвено средство на привремено коришћење, замењује друштвено средство за друго друштвено средство у другом друштвеном правном лицу, односно за средство на којему постоји право својине, или по другом основу располаже друштвеним средством (чл. 243. ЗУР-а).

Правни инструменти помоћу којих се обавља економскоправни промет у наведеном смислу јесу самоуправни споразум, уговор, одн. други правни посао (чл. 266, 269. ЗУР-а). Промет економских добара добија правна обележја тиме што се обавља на основу правног посла у складу са правним поретком. Бит правног (економскоправног) промета није у томе што се њиме обавља промет права, него у томе што је промет економских добара правно уређен.

Економскоправним прометом економско добро постаје друштвено средство у друштвеном правном лицу, односно — у случају отуђења средства из друштвене својине — улази у средства стицаоца, носιοца права својине. На основу правног посла као правне чињенице, а у вези са законским одредбама, друштвено правно лице, односно носилац права својине, стиче, у погледу економског добра које је предмет промета, право које свако од њих може имати у складу са својим друштвено-економским положајем. Тако на пример (у смислу чл. 454. Закона о облигационим односима) у случају кад друштвено правно лице уговором о продаји отуђује ствар из друштвене својине, купац по закону стиче право својине (иако то право нема друштвено правно лице које је ствар отуђило); кад, пак, друштвено правно лице уговором о продаји стиче ствар од носιοца права својине, та ствар постаје друштвено средство у дотичном друштвеном правном лицу (са одговарајућим социјалистичким самоуправним друштвено-економским овлашћењима коришћења ствари) и то

лице у погледу дотичне ствари стиче право располагања (што значи овлашћење даљег стављања у промет) иако отуђивалац ствари то право нема.

2. Класични облигациони и самоуправни обвезни односи

Закон о облигационим односима, који је ступио на снагу 1. октобра 1978. године, уређује односе у промету економских добара. Но, у погледу тог промета, он обухвата и нешто више, а с друге стране и знатно мање. С једне стране, он обухвата више, јер уређује неке односе изван економског промета у правом смислу речи, као што је нпр. проузроковање штете, одн. одговорност за штету независно од постојеће обавезе (тзв. вануговорна, деликтна одговорност). С друге стране, он не уређује промет економских добара у целости, будући да неки делови тог промета остају изван његове регулативе. Што се тиче овог промета економских добара, ваља имати у виду две различите области: класичне облигационе односе и самоуправно-споразумске односе. У погледу класичних облигационих односа, Закон о облигационим односима не уређује све њих, јер се значајна подручја тих односа уређују било посебним савезним законима било републичким, одн. покрајинским законима. Ипак, за те класичне облигационе односе Закон о облигационим односима представља, у извесном смислу, општи закон, и то стога што одредбе његовог општег дела вреде и за класичне облигационе односе што се уређују посебним (савезним, одн. републичким и покрајинским) законима, уколико тим законима поједина питања из круга дотичних односа нису другачије уређена или нису уопште уређена. У погледу, пак, промета економских добара што се обавља на самоуправно-споразумским основама, тј. удруживањем рада и друштвених средстава на социјалистичким самоуправним начелима, Закон о облигационим односима начелно не уређује односе у том промету. За тај промет важе друга правна правила, а правила Закона о облигационим односима могу ту доћи до примене само посредним путем.

У погледу примене одредаба Закона о облигационим односима на односе што се успостављају у економском промету у земљи неопходно је да се разликују класични обвезноправни односи и самоуправноправни обвезни односи. Економскоправни промет између домаћих економскоправних субјеката обавља се на различитим друштвеним и правним основама, зависно од врсте субјеката (одн. од њихова друштвено-економског положаја) као и зависно од садржаја економских односа што их очи међусобно успостављају својом аутономном вољом, одн. које би требало да успоставе према одредбама закона. Гледајући уопштено, као економскоправни субјекти појављују се организације удруженог рада, друге самоуправне организације и заједнице и остала друштвена правна лица (друштвени економскоправни субјекти) те појединци и грађанска правна лица (носиоци права власништва). Друштвени економскоправни субјекти у економскоправном промету делују на основама свог социјалистичког самоуправног друштвено-економског положаја и према условима и задацима који из тих основа произлазе. Носиоци права власни-

штва у економскоправном промету, ради остваривања својих посебних економских интереса, делују на правно-својинским основама.

У нашој социјалистичкој робној привреди која одражава прелазни период друштвеног развика, са елементима старих и још не сасвим преваданих класичних тржишних односа и нових социјалистичких самоуправних економских односа, економски промет се обавља према законитостима класичног тржишта, али такође и на основама друштвене својине и по начелима социјалистичког самоуправљања.

У вези с тим, а с обзиром на поменуће категорије економскоправних субјеката што суделују у економскоправном промету, могу се разликовати, условно речено, три круга промета: промет између носилаца права својине (појединаца и грађанских правних лица), промет између друштвених економскоправних субјеката (друштвених правних лица) и промет између носилаца права својине и друштвених правних лица.

У промету између носилаца права својине успостављају се класични обвезноправни односи са одговарајућим економским правима и обвезама дотичних субјеката. Ти односи уређени су правним правилима тзв. имовинског права, односно класичног облигационог права. За такав облигационоправни однос карактеристично је особито то што се у њему појављују две стране (макар било и више економскоправних субјеката на свакој од њих), а свака од тих страна — у односу једне према другој — има своје међусобно неовисне, одвојене и одељене, посебничке интересе. Отуда се свака страна појављује у посебном, међусобно супротстављеном економском (и правном) положају изолованог „повериоца” одн. „дужника” (иако истовремено може бити у обема улогама). То је последица чињенице да свака од две стране у прометном односу наступа као „чувар властите робе”. Из таквих посебничких интереса и одељених положаја учесника у промету настају у глобалним оквирима тржишта одговарајуће тржишне закочитости. Главни инструмент за обављање промета на реченим основама јесте облигационоправни уговор, тако да су, у становитом смислу, поменућа обележја обвезноправног односа истовремено обележја облигационоправног уговорног односа, одн. уговора.

У промету између друштвених правних лица успостављају се економски (одн. економскоправни) односи на основама друштвене својине и социјалистичког самоуправљања. Стога у промету између тих субјеката у принципу настају, актуелно и развојно, односи међусобне зависности, повезаности, сарадње и солидарности. У тим условима, путем удруживања рада и друштвених средстава и других облика сарадње, између учесника у економскоправном прометном односу успоставља се самоуправно-споразумски однос са заједништвом интереса, чији су нарочито значајни елементи заједничко планирање, заједничко управљање пословима, заједничко утврђивање критеријума цена, заједничко стицање прихода, одн. дохотка, заједничко сношење ризика пословања и др. Иако и у овим односима учесници имају одређена права и обвезе, због чега се и овде може говорити о становитим обвезним односима, у њима делује начело солидарности и усклађивања посебних и заједничких интереса. Наведени елементи дају овим прометним односима посебно

обележје, према којима се могу означити самоуправно-споразумским обвезним односима, будући да се редовно успостављају путем самоуправних споразума. С обзиром на поменуће елементе, очигледно је да су ови односи, и појединачно узети, садржајем битно другачији од оних што се успостављају у промету на основама приватне својине. Разуме се да је различита и њихова улога и дејство у целини друштвено-економских односа, посебно са становишта ограничавања и искључивања стихијног деловања законитости класичног тржишта.

Економскоправни промет између друштвених правних лица на начелима друштвене својине и самоуправљања обавља се редовно помоћу самоуправних споразума, а то су акти самоуправног права. У неким се ситуацијама тај промет обавља помоћу специјалних уговора самоуправног права (као што су нпр. уговори којима се у становитим случајевима успостављају односи између радника у радним заједницама и организација удруженог рада за које они први обављају уговором утврђене послове).

Но, друштвена правна лица међусобно обављају промет у двоврсним односима: у поменућим социјалистичким самоуправним друштвено-економским односима те у класичним обвезним (тржишним) односима. У овим другим односима у промету између друштвених правних лица не успоставља се самоуправно-споразумски однос са заједништвом интереса, него свако од тих лица као учесник у одређеном прометном односу наступа у изолованој позицији повериоца, односно дужника (слично као што бива у промету између носилаца права својине, али ипак са извесном разликом, која произлази из чињенице да друштвено правно лице обавља промет друштвеним средствима).

Самоуправно-споразумски прометни однос између друштвених правних лица на начелима социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа темељи се на вољи дотичних учесника у промету. Али тај се однос у неким ситуацијама у промету по самом праву повезује са одређеним деловањем дотичних економскоправних субјеката. Тако, удруживање рада и друштвених средстава од стране радника у основним организацијама удруженог рада у оквиру радне организације зависи од воље односних радника, али се након конституисања радне организације у пословима који су утврђени као заједнички промет између удружених основних организација (нпр. испорука сировина, полупроизвода и сл.) може обављати само на основама социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа; или успостављање трајнијих прометних односа између производних организација удруженог рада и организација које се баве прометом робе и услуга на велико темељи се на опредељењу радника у дотичним организацијама удруженог рада, али ако наведене организације међусобно трајније обављају промет, њихов прометни однос по самом закону сматра се социјалистичким самоуправним друштвено-економским односом, па се стога на тај однос примењују начела самоуправног права, итд.

У међусобном промету друштвених правних лица, с једне стране, и носилаца права својине, с друге стране („интерсекторски промет”), сваки

од дотичних учесника у прометном односу наступа, по правилу, у посебном, одвојеном положају, са посебним интересима итд. Но, и у том промету на страни друштвених правних лица у неким питањима долазе до примене правна правила о социјалистичким самоуправним друштвено-економским односима (тако нпр. код продаје у погледу отуђења средстава из друштвене својине, односно у погледу прибављања средстава у друштвену својину). Међутим, може се приметити да се и промет између друштвених правних лица и носилаца права својине може у становитим случајевима обављати по начелима социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа (нпр. у случајевима трајније непосредније сарадње организација удруженог рада и земљорадника, итд.).

3. Уговори и самоуправни споразуми

У вези са напред реченим, поставља се питање истоветности, односно разлике између уговора класичног облигационог права и самоуправних споразума социјалистичког самоуправног права. На то питање могло би се одговорити да обе те врсте аката имају нека заједничка обележја, али и да међу њима постоје извесне разлике друштвеног и правног значаја.

Поменути уговори и самоуправни споразуми су правни акти уређени правним правилима и имају, једни и други, одређено правно дејство.

Обе наведене врсте аката имају, даље, заједничко то што, и једни и други, јесу вољни акти, израз сагласности воља економскоправних субјеката који хоће да заснују међусобни економскоправни однос (односно да успостављени такав однос промене или укину).

Код једних и других поменутих аката подразумева се (уосталом, прописима призната и утврђена) слобода уговарања, односно самоуправног споразумевања (начело тзв. аутономије воље), наравно у општим границама правног поретка, као и равноправност субјеката у закључењу уговора, односно самоуправних споразума.

И поред становитих заједничких обележја, класични облигационоправни уговори и самоуправни споразуми се међусобно у неким странама битно разликују. Ако се и остави по страни разлика у погледу поступка за склапање уговора, одн. самоуправног споразума, између њих постоје разлике које су управо одраз оних различитости што постоје између класичних облигационоправних односа у промету и економскоправних прометних односа што се успостављају на основама заједничких интереса и према начелима друштвене својине и социјалистичког самоуправљања, о чему је напред било речи. У том се смислу разликују уговорни односи од самоуправно-споразумских односа.

Кад је реч о самоуправним споразумима као посебној врсти правних аката, различитој од уговора, треба имати у виду да ни сви самоуправни споразуми међусобно нису у свему истоветни. Они се могу разврставати према разним основама. Овде ће се поменути њихово раз-

ликовање према приорди њихова предмета, што је, наравно, само један од могућих критеријума њиховог међусобног разликовања. У глобалном систему социјалистичког самоуправљања, предмет самоуправних споразума могу бити разноврсни друштвено-економски и други самоуправни односи од заједничког интереса за учеснике у споразуму, односно разноврсна права, обвезе и одговорности у међусобним самоуправним односима друштвених субјеката. С обзиром на предмет на који се односе, самоуправни споразуми могли би се условно сврстати у три групе: организативне, нормативне и пословно-прометне. Предмет прве групе самоуправних споразума односи се на организовање организација удруженог рада и других самоуправних организација и заједница, односно на удруживање рада и средстава у извесном организацијско-институционалном облику, са одговарајућим међусобним правима, обвезама и одговорностима учесника. Предмет друге групе самоуправних споразума јесте нормативно уређење друштвено-економских и других самоуправних односа (у виду општих правила). Предмет треће групе самоуправних споразума су конкретни односи у подручју пословања и промета, где особито спада удруживање рада и средстава и стицање заједничког прихода (одн. дохотка) у свима облицима међусобног повезивања и сарадње на самоуправној основи, а изван институционалних облика удруживања. Но, чисти типови самоуправних споразума су ређи; понајвише их је мешовитих, којима су предметом односи разне врсте.

С обзиром на предмет, облигационоправни уговори имају уже подручје од самоуправних споразума, будући да је предмет тих уговора, у основи, ограничен на економскоправне прометне односе; њима се не само због законских одредаба, него због природе односа, не могу успоставити и уредити сви односи који могу бити предметом самоуправних споразума.

За уговоре обвезног права битно је то што се њима између економскоправних субјеката успостављају двострачни материјалноправни односи са међусобно неовисним и одељеним положајем учесника у њима. То је, како је раније поменуто, управо карактеристично за уговорне односе у оквиру класичног облигационог права.

Насупрот томе, самоуправним споразумима успостављају се, на основама друштвене својине и самоуправљања, у условима међусобне зависности, повезаности, сарадње, узајамности, солидарности, односи заједништва, са одговарајућим самоуправним правима и обвезама, који су друштвено и правно различити од оних што настају у уговорним односима (заједничко планирање, заједничко уговарање итд.). У томе је карактеристика самоуправно-споразумских односа. На њих се, стога, не примењују правна правила класичног обвезног права, него правна правила самоуправног права. То вреди и за уговоре посебне врсте (изван облигационог права) којима се успостављају и уређују односи социјалистичке самоуправне природе (чл. 607. ЗУР-а).

Друштвена улога и значење самоуправних споразума уопште јесте, поред осталог, особито у томе што су они инструмент и начин удружи-

вања друштвеног рада и средстава у друштвеној својини на социјалистичким самоуправним основама. Помоћу њих се остварује планска интеграција и концентрација рада и средстава и координација активности у друштвеној репродукцији од стране радника-самоуправљача, односно њихових организација удруженог рада и других самоуправних организација и заједница. Они омогућују повезивање и сарадњу те успостављање ширих, дубљих и јачих планских веза и односа на целокупном подручју друштвене репродукције. Тиме се остварује функција друштвене својине у подручју промета, отклања стихијно деловање тржишних законитости и анархично понашање правних субјеката у неповезаном и изолованом наступању на тржишту робе, услуга и новца. Такву улогу не може имати уговор облигационог права.

За самоуправно-споразумски однос није од значаја како је назван акт којим се такав однос успоставља. Ако је дотични акт означен као уговор, а однос је успостављен на социјалистичким самоуправним начелима, тај ће се однос сматрати као самоуправно-споразумски однос.

С друге стране, за постојање одн. непостојање самоуправног односа није одлучно једино то што учесници желе успоставити облигационоправни однос уместо самоуправно-споразумског односа. Битно је какви су објективни елементи конкретног односа са становишта друштвено-економског уређења, односно какве односе ваља успоставити према одредбама устава и закона. Однос који према тим одредбама треба успоставити као самоуправно-споразумски однос, ваља таквим сматрати и на њ применити правила самоуправног права иако су, можда, учесници хтели засновати класичан облигационоправни однос.

Самоуправни споразуми већ и сада у пракси имају особито важну улогу како у подручју социјалистичких самоуправних друштвених односа уопште, тако посебно и у подручју промета између друштвених правних лица.

Уговори облигационог права нису једини, а — начелно посматрано — нису ни најважнији инструмент промета. Са становишта друштвено-економског уређења самоуправни споразуми не само у подручју социјалистичких друштвених односа уопште, него управо и у економско-правном промету имају примарну улогу, будући да се помоћу њих и аката планирања класични робно-новчани односи развијају и преображавају у односе социјалистичке робне производње. Стога ће се развојем социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа улога самоуправних споразума у пракси, по природи ствари, бити још шира, свеобухватнија. Већ се и сада огроман део унутрашњег промета између домаћих економскоправних субјеката обавља, а убудуће ће се све више обављати, у оквиру самоуправних односа регулисаних самоуправним споразумима, а према законским одредбама које предвиђају успостављање економскопрометних односа на самоуправним основама. И у тим односима између учесника настају међусобна материјална права и обавезе (упор. чл. 598, ст. 2, чл. 601. и сл. ЗУР-а), али не на имовинскоправној основи, него на друштвено-својинском и самоуправном темељу, дакле

права и обавезе друге врсте него што су они који произлазе из класичних облигационих односа.

Међутим, на унутрашњем тржишту остаје велики обим економског промета робе, услуга и новца што се обавља на основи уговора, изван самоуправно-споразумских односа. Отуда се уговори облигационих права не одстрањују сасвим из економског промета. Они задржавају своју улогу у унутрашњем промету између носилаца права својине, те, углавном, између њих и друштвених правних лица, а у једном делу промета и између самих друштвених правних лица. Најзад, њихова улога у економском промету са иностранством остаје неокрњена.

Што више, уговори облигационог права могу понекад имати извесну „помоћну” улогу у остваривању појединих страна самоуправно-споразумског односа у економскоправном промету. Тако, на пример, у случају удруживања средстава на самоуправној основи у сврху остваривања заједничког прихода одн. дохотка није искључено да учесници у случају потребе склопе, међусобно или са трећим лицем, уговор о кредиту да би, поред удружених средстава, самостално прибавили допунска средства која би им омогућила извршење самоуправним споразумом преузетих пословних задатака и обавеза. У таквом случају, уговор је, у неку руку, у служби самоуправног споразума.

Такву могућност има у виду и Закон о облигационим односима. У вези с тим он садржи начело према којему су друштвена правна лица која заснивају облигациони однос ради извршавања самоуправног споразума што су га међусобно закључила дужна поступати у складу с тим самоуправним споразумом (чл. 6. ст. 1). Ако учесници у самоуправном споразуму закључе уговор ради извршења тога споразума, уговор мора бити у складу с њим. Санкције те одредбе у крајњем случају је рушљивост уговора. Наиме, сваки учесник у самоуправном споразуму, па и онај који није уговорна страна у закљученом уговору, може захтевати да се такав уговор усклади са самоуправним споразумом, или, ако то није могуће, да се у целини, односно делимично поништи (чл. 118).

Утицај самоуправних споразума, а и друштвених договора, на облигационоправне односе долази до изражаја и на други, посредан начин. Закон о облигационим односима (чл. 6. ст. 2) утврђује начело да су друштвена правна лица која су учесници у неком самоуправном споразуму или друштвеном договору дужна у заснивању облигационих односа водити рачуна о својим обавезама које за њих проистичу из поменутих самоуправних аката и у случају кад се облигациони однос не заснива ради њихова извршења. Истина, понашање друштвеног правног лица супротно том начелу нема за последицу обавезу усклађивања уговора са самоуправним споразумом, односно друштвеним договором, нити се само због тога може захтевати поништење уговора, али односно друштвено правно лице подлеже одговорности према правилима о самоуправним споразумима, односно друштвеним договорима.

4. Самоуправноправни обвезни односи и класично облигационо право

На самоуправноправне обвезе односе који се темеље на начелима социјалистичког самоуправног удруженог рада, а из којих за односне учеснике проистичу економскоматеријална права одн. обавезе на давање, чињење или нечињење, што имају за предмет неку економску вредност, примењују се правна правила самоуправног права. Та су правила, међутим, у много чему непотпуна. У Закону о удруженом раду уређење самоуправноспоразумских односа ограничено је на више-мање опште и оквирне одредбе, без довољно одредаба диспозитивне природе. Отуда се та регулатива за практично понашање друштвених субјеката и за решавање евентуалних спорова међу њима чини доста шкртом. Ни поједини други закони који се односе на разне стране друштвене репродукције и којима се уређују поједине стране и елементи самоуправно-споразумских односа не попуњавају у потребној мери нормативну празнину о којој је реч.

Поставља се питање попуњавања тих празнина, односно, одређење, питање има ли основа за примењивање правила класичног облигационог права на самоуправно-споразумске односе у случају кад извесна страна таквог односа није уређена правилима самоуправног права.

Одговор на то питање налази се у дијалектици друштвених односа. Социјалистички самоуправни друштвено-економски односи јесу суштински и примарни друштвени односи, они опредељују природу нашег друштва као социјалистичке самоуправне друштвене заједнице. Несоцијалистички односи су заостаци ранијег, старог друштвеног уређења, који „одумиру“ законитошћу развитка новог друштва. Стари економскопрометни односи чине још непревадан заостатак у глобалном оквиру социјалистичких производних односа. Одатле следи да правна правила којима се уређују социјалистички самоуправни производни односи имају, у неку руку, примаран значај, јер су она одраз и израз основних друштвених односа. Правна правила којима се уређују класични облигациони односи налазе се у оквиру система правних правила о социјалистичким самоуправним друштвено-економским односима. Према томе, за социјалистичке самоуправне производне односе не могу важити правна правила која су настала на подлози старих, предреволуционарних друштвених односа и који нестају развитком нових, социјалистичких самоуправних друштвених односа. Стога се ни правна правила класичног облигационог права (иако се налазе у нашим прописима као регулатива заосталих још постојећих пред социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа) у подручју промета начелно не могу примењивати на самоуправно-споразумске односе који израстају из друштвене својине и самоуправљања.

Из начела социјалистичког самоуправног друштвеног уређења произлази да би релација правних правила којима се уређују односи са различитим друштвеним карактеристикама требала бити таква да се на целовито изграђени законодавноправни систем правних правила о социјалистичким самоуправним производним односима (наравно, укључујући

односе у промету) насланају правна правила о класичним облигационим односима. Ова друга правна правила требала би садржавати само правила о посебностима тих класичних облигационих односа, а иначе би се на те односе супсидијарно примењивала правна правила која се односе на промет између социјалистичких самоуправних економскоправних субјеката. То је управо била концепција о изградњи законодавноправног система. Али, из техничких разлога, она није остварена ни Законом о удруженом раду ни другим законодавноправним актима. Спровођење поменутих концепције остаје ствар даљег развитка законодавно-правног система.

За сада у том систему постоје два основна акта којима се уређује економски промет: Закон о удруженом раду, који садржи начелне одредбе о промету што се обавља на основама социјалистичког самоуправног удруженог рада, те Закон о облигационим односима, који уређује класичне облигационе односе у промету. Први закон, из речених разлога, није дао системски заокружено и целовито уређење односа у промету; други — користећи се дуготрајним развитком правне науке и праксе — представља одређени систем правних правила о класичним облигационим односима како су развијени на старим друштвеним основама, према традиционалним схватањима тих основа и уз коритовање према потребама тзв. савременог промета.

Упркос своје нормативне разрађености, Закон о облигационим односима није у погледу прометних односа „општи закон” према Закону о удруженом раду, а овај други није „посебан закон” у односу на онај први. Према томе, правна правила садржана у Закону о облигационим односима не чине општа правила за економскоправни промет, а начела и одредбе из Закона о удруженом раду не представљају посебна правила у односу на она предвиђена у Закону о облигационим односима. Већ из тога следи да у помањкању правног правила у подручју економскоправног промета што се обавља на самоуправним начелима нема основа за супсидијарну примену правних правила о класичним облигационим односима. У наведеној ситуацији, такође нема места примени тих правила ни по аналогiji (ни законској ни правној).

То је била и законодавна намера приликом доношења Закона о удруженом раду. На посредан је начин то и изражено у том закону, и то тиме што се у њему изричито упућује на сходну, одговарајућу примену правних правила о класичним облигационим односима само у тачно одређеним случајевима (чл. 208, 598, 608). А и то упућивање је учињено опет из техничких разлога, наиме зато да Закон о удруженом раду не би био сувише оптерећен потањим одредбама о појединим питањима, која, иначе, нису карактеристична само за економскоправне прометне односе на самоуправним начелима.

При садашњем законодавном уређењу у недостатку целовитог и потпуног система правних правила о економскоправним прометним односима на начелима социјалистичке робне привреде, ипак се поставља питање попуњавања празнина у којима је напред било речи. Њих ће, свакако отклањати првенствено друштвени привредни и други економ-

скоправни субјекти усклађеним понашањем и доношењем самоуправних правила у сагласности са начелима социјалистичког самоуправног удруженог рада (чл. 21. и др. ЗУР-а). Самоуправни судови такође, особито судови удруженог рада, својом су функцијом упућени да кроз праксу, засновану на поменутих начелима, стварају правила за односе у промету што се обавља у оквиру социјалистичких самоуправних односа. Ствар је законодавних фактора да одговарајућим, диспозитивним и принудним прописима, обухвате одговарајуће економскопрометне односе у мери у којој пракса економскоправних субјеката то буде захтевала.

При свему томе, ипак ће се моћи користити правна правила Закона о облигационим односима у случајевима који нису предвиђени Законом о удруженом раду. Но, како је речено, нема правне основе ни за непосредно позивање на та правила (осим у случајевима изричито предвиђеним у ЗУР-у, односно, евентуално, у другом закону) ни за њихову супсидијарну, односно аналогну примену. Међутим, судови удруженог рада позвани су да приликом разрешавања спорних односа попуњавају нормативне празнине, а то они могу чинити стварањем правних правила, односно њиховим извођењем из општих начела социјалистичког самоуправног друштвеног уређења (Основна начела Устава СФРЈ, од. X) У таквој ситуацији судови се могу фактичким путем на сходан начин користити и појединим правним правилима класичног облигационог права, али, разуме се, само ако и уколико одговарају конкретном економскопрометном односу и уколико нису у нескладу са начелима социјалистичког самоуправног удруженог рада. Но, тада није реч о аналогној примени правила класичног облигационог права, него о стварању нових правних правила прилагођавањем извесних ранијих нормативних облика новим друштвено-економским, дотично самоуправно-споразумским односима.

5. Нормативна надлежност у подручју облигационих односа

У економскоправном промету, на основи наших друштвено-економских односа, између економскоправних субјеката као учесника у том промету успостављају се економскоправни односи различите друштвене и правне приорде. У том кругу односа, глобално узевши, разликују се према својим посебним обележјима самоуправни (самоуправно-споразумски) и класични облигациони односи. Не задржавајући се овде на оним првим односима, за уређивање класичних облигационих односа надлежност је подељена између федерације и република, односно аутономних покрајина. Према Уставу СФРЈ (чл. 281. ст. 1. тач. 4), федерација уређује основе облигационих односа (општи део облигација) и уговорне и друге облигационе односе у области промета робе и услуга. Ту спадају и облигациони односи из области поморске, унутрашње и ваздушне пловидбе те они из области ауторског права. Уопштено речено, у области класичних облигационих односа нормативна функција федерације обухвата уређивање: 1) основа облигационих односа уопште (како

оних у промету робе и услуга, тако и осталих) те 2) облигационих — уговорних и других — односа у промету робе и услуга. Друштвено-економска и друштвено-политичка подлога такве нормативне функције федерације за подручје облигационих односа лежи, у основи, у нужности и начелима јединства југословенског тржишта као једног од битних елемената југославенске федерације. Јединствене облигационоправне норме, поред других чинилаца, олакшавају и обезбеђују јединство тог тржишта.

У складу с тим, Законом о облигационим односима, донесен на нивоу федерације, садржи две главне групе одредаба: у првом делу су одредбе о облигационим односима уопште (основе облигационих односа); у другом делу се налазе одредбе о појединим уговорима у промету робе и услуга.

Облигациони односи изван промета робе и услуга уређују се законима република, односно аутономних покрајина. Због тога Закон о облигационим односима не садржи одредбе о промету земљишта и зграда (осим неке посебне одредбе), о закупу пољопривредног земљишта, о закупу пословних просторија, о коришћењу, одн. закупу стана, о поклону, послузи, игри, опклади, издржавању, о трајној, одн. доживотној ренти и др. То вреди како за облигационе односе што настају уговором, тако и за односе чији је настајак везан за друге правне чињенице.

За облигационе односе што се уређују законима република, односно аутономних покрајина, важе опште одредбе о облигационим односима садржаним у првом делу Закона о облигационим односима. То проистиче из помнуте уставне одредбе којом се федерација овлашћује да уређује основе облигационих односа („општи део обавеза”). Међутим, сам Закон о облигационим односима предвиђа (чл. 24) да се на облигационе односе што се уређују републичким односно покрајинским законима неће примењивати његове одредбе о основама облигационих односа у питањима што су друкчије уређена републичким, односно покрајинским законом. То значи, да република, односно аутономна покрајина, уређујући облигационе односе који спадају у њену нормативну компетенцију, може одступити од општих одредаба Закона о облигационим односима садржаним у његовом првом делу и, кад захтева природа појединих облигационих односа, извесна питања уредити друкчије него што су у њему уређена. Тада се на односна питања примењују одговарајуће одредбе републичког, односно покрајинског закона. У таквој ситуацији, дакле, не може бити ни сукоба републичког (покрајинског) закона са савезним законом.

Осим тога, републике, односно аутономне покрајине могу уређивати облигационе односе и у подручју промета робе и услуга. Наиме, према Уставу СФРЈ (чл. 268. ст. 3), ако у областима које се уређују савезним законом такав закон није донесен, републике, односно аутономне покрајине могу доносити своје законе, ако је то од интереса за остваривање њихових права и дужности. Тако, примерице, пружање угоститељских услуга улази у сферу промета робе и услуга, па би регулисање облигационих односа што из тога проистичу начелно спадало у закон-

давну компетенцију федерације. Међутим, савезним законом ти односи нису уређени (ако се не рачунају одредбе које се односе на организовање путовања, посреднички уговор о путовању и ангажовање угостиољских капацитета — чл. 859 — 896. Закона о облигационим односима), па се ти односи могу уредити републичким (одн покрајинским) законом. То је, у ширем или ужем обиму, неким републичким прописима и учињено.

Ступањем на снагу Закона о облигационим односима нестаје основ за примењивање — у било којем погледу — старих правних правила у подручју облигационих односа за чије је регулисање надлежна федерација. Та се стара правила не могу више примењивати ни на онај начин што је био допуштен у смислу Закона о неважности правних прописа донесених пре 6. IV 1941. године и за време непријатељске окупације. Но, чини се да није сасвим искључена примена речених старих правних правила на уговорне односе чије је уређивање у законодавној надлежности република, односно аутономних покрајина, под условом да ти односи нису уопште уређени законом републике, односно аутономне покрајине. Тако, стара правна правила могла би доћи у обзир, на пример, код уговора о послузи, разуме се у смислу пом. Закона о неважности правних правила..., али то под условом да тај уговор није регулисан законом односне републике, одн. аутономне покрајине, те под даљим условом да дотична стара правна правила нису супротна одредбама о основима облигационих односа у Закону о облигационим односима (а наравно ни одредбама Закона о удруженом раду).

За облигационе односе у подручју промета робе и услуга (изван самоуправно-споразумских односа) за чије је уређивање надлежна федерација, Закон о облигационим односима представља, у неку руку, тзв. системски закон. Наиме, на нивоу федерације — дакако у границама њене законодавне функције — облигациони се односи уређују и многим другим савезним законима, у ширем или ужем обиму. Закон о облигационим односима, разуме се, нема јачу правну снагу од других савезних закона, па се, према томе, тим другим законима облигациони односи могу уређивати другачије него што су уређени Законом о облигационим односима. Но, у питањима која нису уређена посебним законом којим се иначе уређује извесни облигациони однос долазе до примене одговарајуће одредбе Закона о облигационим односима (чл. 23). Основна начела о облигационим односима, пак, морала би у суштини важити и за облигационе односе што се уређују другим савезним законима.

6. Јединство класичног облигационог права и дуалитет права о економском промету

У правним правилима која су се досада примењивала на класичне уговорне односе у економском промету било је изражено њихово двојство: једна правила, углавном, важила су за односе у промету између тзв. привредних субјеката, а друга правила за односе између других

учесника у промету, као и за односе између њих и привредних субјеката. На томе се је заснивала разлика између привредног права и грађанског права (одн. имовинског права). Закон о облигационим односима напушта то двојство. Он се заснива на схватању о јединственим правним правилима уговорног економскоправног промета, која се примењују на све учеснике у том промету. У том смислу пом. Закона утврђује начелан став (чл. 25) да се његове одредбе о уговорима примењују на све уговорне односе, осим ако за уговоре у привреди није изричито другачије одређено. То одговарајуће вреди и за односе из других правних послова (нпр. издавање вредносних папира).

Унифицирање правних правила уговорног промета спроведено је тако што су — великим делом — преузета у Закон о облигационим односима она правила која су се примењивала у промету између привредних субјеката. Показало се је у пракси да та правила боље изражавају интересе учесника у промету уопште те да више одговарају потребама савременог промета. Многа од тих правила су се и досада у судској пракси примењивала на односе у промету између „непривредних субјеката”. Сада су, новим законом, та правила добила законску снагу.

Ипак, унифицирање речених правила није свеобухватно и без изнимка. Морало се је узети у обзир да у уговорним односима у промету између привредних субјеката постоје у извесним питањима неке посебности значајне за њихове интересе и односе. Стога, иако не постоје више посебни уговори у привреди као засебни целовити правни институти који би у битном били различити од оних што би важили за „непривредне субјекте”, ваљало је код неких уговора за поједина питања уговорних односа предвидети одредбе применљиве само на односе између привредних субјеката. Таква одступања не постоје код свих уговора, а и иначе су малобројна (нпр. код уговора о продаји у чл. 462, 481, 482, 493, 538).

Израз „уговори у привреди” задржан је у Закону о облигационим односима, али он, као што је наведено, не означава посебне уговоре. Уговори у привреди су уговори „општер” облигационог права што их закључују одређени привредни субјекти у међусобном промету робе и услуга, с тим што за неке стране уговорних односа важе посебне одредбе. Субјекти у тим уговорима („привредни субјекти”) су само организације удруженог рада и друге организације и заједнице, али од свих њих само оне које обављају привредну делатност. У те субјекте убрајају се такође и појединци („имаоци радња” и др.) који обављају привредну делатност као своје „регистровано занимање”. Један од битних елемената уговора у привреди јесте то што се предмет тих уговора односи на послове у оквиру делатности привредних субјеката, одн. на послове у вези с том делатношћу. Уз то, за појам уговора у привреди значајно је то што се они тичу самоуговорних односа који се успостављају у међусобном пословању наведених субјеката (чл. 25. Закона).

Са унифицирањем правила облигационог права није у нескладу постојање и примењивање узанса и других добрих пословних обичаја, о чему ће даље бити речи.

Разуме се; начело јединства облигационог права не доводи се у питање тиме што су облигациони односи у промету робе, услуга и новца, нарочито поједини уговори, уређени не само Законом о облигационим односима, него и низом посебних закона. Ту није реч о категоријалном разликовању уговорних односа, него се ради о спровођењу одређених начела законодавно-правне технике.

Но, може се приметити да се унифицирање правила о облигационим односима не протеже на правила о самоуправно-споразумским обвезним односима, који се успостављају на самоуправним начелима путем самоуправних споразума. Овим се споразумима у подручју привредног пословања између одговарајућих субјеката такође успостављају ставити обвезни односи, али су они битно другачије природе. То је категорија самоуправно-споразумских обвезних односа, а она постоји упоредо и независно од класичних облигационих односа. Отуда и правна правила којима се уређују једни односно други поменути односи чине два засебна паралелна система правних правила економског промета. Њихову општу подлогу чине глобални социјалистички самоуправни друштвено-економски односи, а на тој основи постоји дуалитет правних правила о економском промету: облигациона правна правила и самоуправна правна правила.

7. Основна начела понашања у промету

Закон о облигационим односима у глави I. садржи низ основних начела о понашању економскоправних субјеката на тржишту. Њима се ти субјекти у извесном смислу упућују како да се понашају у промету, у заснивању облигационих односа, односно у остваривању права и извршавању обавеза што за њих из тих односа проистичу. Непоштовање тих начела свакако представља неодговарајуће понашање, а ово повлачи за собом извесне штетне последице у облику неких санкција. Међутим, могло би се рећи да понашање које не одговара постављеним начелима нема увек једнаке санкције, одн. да сва та начела немају вредност правних одредаба.

Закон о облигационим односима усваја извесна облигациона правна начела која су иначе уопште прихваћена и изражена било у посебним законским одредбама било у судској пракси и правној доктрини. Ту нарочито спадају равноправност учесника у облигационом односу (чл. 11), савесност и поштење (чл. 12), забрана злоупотребе права (чл. 13), забрана стварања и искоришћавања монополистичког положаја (чл. 14), једнакост вредности узајамних давања (чл. 15), судржавање од проузроковања штете другоме (чл. 16), дужност извршења обавезе и одговорност за њено испуњење (чл. 17), поступање са одговарајућом пажњом (чл. 18). Ту се може сврстати и начело усклађивања уговорних односа са самоуправно-споразумским односима (чл. 6), о чему је напред било речи.

Наведена начела имају у нас особито значење, јер се повезују са деловањем економскоправних субјеката у условима и на основама социј-

јалистичких самоуправних друштвено-економских односа, а ти субјекти у економском промету остварују не само своје посебне интересе, него имају и дужност да, на начелима социјалистичке друштвене репродукције, задовољавају потребе и поштују интересе других друштвених субјеката.

Нека од наведених начела имају значај правних правила те су као таква непосредно применљива и одражавају се на постанак, промену или престанак облигационог односа, дотично на права и обавезе учесника у том односу. Поједина од тих начела представљају начелне одредбе из којих се изводе, односно на које се наслањају правна правила посебно утврђена у Закону о облигационим односима којима се на конкретнији начин уређују одговарајући облигациони односи. Отуда поступање противно тим начелима повлачи за собом становите правне последице. Оне се, према природи појединог начела, најчешће састоје у ништавости, односно рушљивости правног посла. Уз то, али и независно од тога, може следити одговорност за штету, раскид уговора или друга правна санкција.

Осим наведених начела, Закон о облигационим односима утврђује још и нека друга, која се посебно односе на понашање друштвених правних лица.

Будући да је економски промет продужење производње и саставни део друштвене репродукције, облигациони се односи у основи наслањају на социјалистичке самоуправне производне односе. Стога и Закон о облигационим односима преузима и утврђује извесна начела понашања економскоправних субјеката у промету која одговарају начелима што су утврђена у Закону о удруженом раду. Од начела што их поставља овај други Закон, за понашање у промету од интереса су нарочито следећа:

— Међусобни односи организација удруженог рада и других учесника на јединственом југословенском тржишту успостављају се на начелима јединствених самоуправних друштвено-економских односа, слободног кретања и удруживања рада и средстава, слободне размене робе, услуга и др. (чл. 20. ст. 1. ЗУР);

— Организације удруженог рада и други учесници на тржишту поступају у складу са законом, добрим пословним обичајима и начелима морала социјалистичког самоуправног друштва и у складу са друштвено-економским односима у удруженом раду, и за своје поступке на тржишту одговорни су једни другима и друштвеној заједници као целини (чл. 21. ст. 1. ЗУР);

— Организације удруженог рада и други учесници на тржишту поступају у складу са усвојеном економском политиком и дужни су да не ремете стабилност на тржишту, не наносе штету другим учесницима на тржишту, потрошачима и друштвеној заједници као целини (чл. 21. ст. 3. ЗУР);

— Организације удруженог рада које послују на страном тржишту дужне су поступати у складу са усвојеном економском политиком, у условима међусобне сарадње и организованог наступања на том тржишту, утврђеним савезним законом (чл. 21. ст. 4. ЗУР).

У складу с тим и другим основним одредбама Закона о удруженом раду, Закон о облигационим односима посебно истиче начела која се односе на друштвена правна лица. Општа карактеристика ових начела, могло би се рећи, јесте у томе што се она појављују као друштвени (друштвено-политички) ставови, као својеврсна друштвена правила понашања у промету, која у подручју класичних облигационих односа редовно немају непосредно правно дејство на конкретне, појединачне облигационе односе и не утичу на права и обавезе економскоправних субјеката у том односу.

Према тим начелима што су утврђени у Закону о облигационим односима, друштвена правна лица у облигационим односима:

— остварују право располагања друштвеним средствима сагласно одлукама што их радници, односно други радни људи у друштвеним правним лицима доносе у складу са статутом, другим самоуправним општим актима и законом (чл. 3. ЗОО);

— поступају у складу са својим плановима и обезбеђују извршење материјалних обавеза преузетих самоуправним споразумима и договорима о основама планова и др. (чл. 4. ЗОО);

— дужне су користити се друштвеним средствима друштвено и економски целесходно, очувати њихову несмањену вредност и др. (чл. 5);

— остварују сарадњу у односима међусобне повезаности и зависности, узајамне одговорности као и солидарности радника у удруженом раду, воде рачуна о циљевима трајније међусобне сарадње и о остваривању заједничких интереса, а организације удруженог рада, земљорадничке и друге задруге остварују сарадњу у облигационим односима и са земљорадницима и другим радним људима који личним радом и својим средствима обављају привредну или другу делатност (чл. 7. ЗОО);

— организације удруженог рада, задруге и радни људи који личним радом самостално обављају делатност дужни су, кад обављањем своје делатности непосредно задовољавају потребе грађана, своја права и обавезе уређивати и вршити на начин којим се обезбеђује редовно и квалитетно задовољавање потреба грађана и што повољнији услови за задовољавање тих потреба (чл. 8. ЗОО);

— организације удруженог рада и други учесници у промету дужни су у облигационим односима поступати у складу с начелом јединства југословенског тржишта и утврђеном економском политиком, не реметити стабилност тржишта и не наносити штету другим учесницима на тржишту, потрошачима и друштвеној заједници (чл. 9).

Могло би се рећи да се наведена начела највећим делом не могу узети као правна начела која би била непосредно применљива на конкретне облигационе односе и која би, у извесном смислу, изравно на њих утицала. У ствари, речена начела представљају у законском облику изражене друштвене ставове о томе како треба да се одређени економскоправни субјекти понашају на тржишту. Нека од поменутих начела конкретизована су у облику одређених правних правила у посебним законима (нпр. она о поступању у складу са плановима, самоуправним споразумима о основама планова и др.). Уколико у спровођењу рече-

них начела нису донесене посебне правне одредбе, она у подручју класичних облигационих односа практично остају својеврсне друштвене упуте или препоруке. Као такве, поменућа начела не делују као *правни регулатор* класичних облигационих односа. Па ипак, она нису лицена сваког утицаја на те односе. И у оквиру класичних облигационих односа између друштвених правних лица, као и односа између њих и других одређених субјеката (чл. 7, 8, 9), речена начела могу у становитим ситуацијама бити од помоћи и значаја за тумачење и оцену међусобних права и обавеза, одн. одговорности. Она указују на то да се односни економскоправни субјекти ни у тржишним односима не требају понашати анархично, него да требају сарађивати и водити рачуна о интересима других субјеката у промету. Поменућа начела, с друге стране, мада се тичу понашања одговарајућих субјеката у класичним облигационим односима, имају извесно значење и за подручје самоуправних односа у којима се дотични субјекти налазе. За њихово понашање на тржишту које није у складу са постављеним начелима они могу бити, изван одређеног класичног облигационог односа, одговорни пред другим самоуправним друштвеним субјектима. Та одговорност није економскоправна („имовинска“), него самоуправна, друштвено-политичка, евентуално казнена или друга, зависно од дргих прописа, одн. самоуправних и општих друштвених правила.

Речена начела Закона о облигационим односима немају обележја моралних начела, па се не могу генерално поистоветити са правилима морала социјалистичког самоуправног друштва, нако су им блиска. Осим тога, њихово изједначавање отворило би широк пут за проглашавање ништавним многих самоуправних споразума, уговора и других правних послова с обзиром на одредбе Закона о удруженом раду (чл. 588, 598) и Закона о облигационим односима (чл. 10, 103. и др.), према којима су ништавним многих самоуправних споразума, уговора и других правних ког самоуправног друштва. Подизање речених начела, широко формулисаних и по дometу недовољно одређених, на степен моралних правила стварало би правну несигурност. Па и због неприхватљивости таквих последица оправдачо је правити разлику између речених начела и правила морала. Међутим, није искључено да нека од тих начела, развитком друштвених односа и друштвене свести, постану друштвена морална правила.

8. Слобода промета и диспозитивност законских одредаба

Уставом је утврђена слободна иницијатива у развијању производње и других друштвених и личних делатности у корист човека и друштвене заједнице. Према Уставу СФРЈ (чл. 251, 252), на јединственом југословенском тржишту радни људи и организације удруженог рада су равноправни у обављању делатности и стицању дохотка на основи деловања законитости тржишта и друштвеног усмеравања привредног и друштвеног развоја и усклађивања односа на тржишту. Сходно томе, основу

јединственог југославенског тржишта чине, поред осталог, слободно кретање и удруживање рада и средстава репродукције, слободна размена робе и услуга, научних достигнућа и стручних искустава, слободно формирање и удруживање организација удруженог рада и слободно обављање њихове делатности, слободно наступање на тржишту и самоуправно споразумевање и друштвено договарање о унапређивању производње и промета и о интеграцању друштвеног рада, усмеравање привредног и друштвеног развоја и усклађивање односа на тржишту друштвеним планирањем на основама самоуправљања. Законом се могу прописати услови под којима се у унутрашњем промету обавља размена робе и услуга. Унутрашњи се промет може ограничити само на основу савезног закона, а тим се законом утврђују и услови размене робе и услуга као и услови пословања организација удруженог рада у односима с иностранством.

Елемент друштвено утврђене слободне размене робе и услуга, односно слободног наступања на тржишту, јесте особито слобода самоуправног споразумевања, односно слобода уговарања у економскоправном промету. У складу с тим, Закон о облигационим односима (чл. 10) за своје подручје посебно истиче начело да учесници у промету слободно уређују облигационе односе. То подразумева слободно опредељивање да ли ће се и с ким успоставити економскоправни однос, у погледу чега, када и под којим условима, односно са каквим садржајем, правима и обавезама.

Та слобода, по себи се разуме, не може бити апсолутна, па се и у наведеним одредбама устава предвиђа могућност одређивања извесних услова за обављање промета. Устав и изричито забрањује сваку делатност или радњу усмерену на спречавање слободне размене робе и услуга или на стварање монополистичког положаја на јединственом југославенском тржишту. Доследно томе, Закон о облигационим односима одређује (чл. 14) да у заснивању облигационих односа учесници у промету не могу установљавати права и обавезе којима се за било кога од њих или за другог ствара или искоришћава монополистички положај на јединственом југославенском тржишту или се стичу материјалне или друге предности које се не темеље на раду или се стварају неравноправни односи у пословању или нарушавању друге основе самоуправних друштвено-економских односа. Посебним се законским одредбама за изузетне ситуације предвиђа могућност ограничења слободе промета, одређују услови обављања промета као и забрана обављања промета ако садржи елементе ишпекулације, нелојалне утакмице, монополистичког споразума и др. (нпр. Закон о мерама ограничења тржишта и слободног промета робе и услуга од интереса за целу земљу, Закон о сузбијању нелојалне утакмице и монополистичких споразума, Закон о основама пословања организација удруженог рада у подручју промета робе и услуга у промету робе и о систему мера којима се спречава нарушавање јединства југословенског тржишта у том подручју).

Закон о облигационим односима садржи и опште начело којим се учесницима у промету забрањује уређивање (наравно, и заснивање) уговорних односа супротно уставом утврђеним начелима друштвеног уређења, принудним прописима и моралу социјалистичког самоуправног дру-

штва (чл. 10, те чл. 49, 51, 103. и др.). (Од морала социјалистичког самоуправног друштва ваља разликовати пословни морал који се истиче у појединим законима). Уставна начела друштвеног уређења, принудни прописи и правила морала социјалистичког самоуправног друштва чине у ширем смислу обавезна (принудна) правила, будући да су економскоправни субјекти дужни у заснивању и остваривању облигационих односа поступати у складу с њима па их не смеју ни кршити. Њихова се обавезност огледа у санкцији: правне радње које су им противне немају (осим изузетно, чл. 103. ст. 1) правно дејство. Но, изван тих ограничења, која нужно постоје ради заштите општих друштвених интереса, а у вези с њима и ради заштите интереса појединих економскоправних субјеката, наступање тих субјеката на тржишту осавља се њиховом слободном опредељењу. Уставима и одредбама Закона о удружеом раду и Закона о облигационим односима утврђено је, како је речено, начело слободне размене робе и услуга и оно представља темељ економског промета.

Развијајући већ поменуто начело слободног заснивања и уређивања економскопрометних односа (чл. 10), Закон о облигационим односима и посебно утврђује (чл. 20) да учесници у промету могу свој однос уредити другачије него што је тим законом одређено, осим ако из поједине његове одредбе или из њеног смисла не произилази што друго. Другим речима, правна правила што их садржи Закон о облигационим односима нису сва једнаке правне природе. Нека од њих имају обавезан значај (тзв. когентне, принудне норме), друга правила немају такав значај, него чине тзв. диспозитивне норме, па се примењују тек ако субјекти у промету за свој међусобни облигациони однос нису сами нешто друго одредили.

Принудних правила у Закону о облигационим односима има сразмерно мало. Она се највећим делом тичу основних питања облигационих односа или им је сврха становито обезбеђење и заштита страна у таквом односу. Таква су правила, на пример, она о предмету и основи уговорне обавезе, о способности уговарајућих страна за закључење уговора, о посебној форми уговора у одређеним случајевима, о неким елементима вануговорних и уговорних облигационих односа (особито у одредбама о уговору о осигурању имовине и лица), итд. Обвезатна природа таквих правила најчешће је видљива из текста дотичне законске одредбе. Али, обавезност појединих правила не ретко није изражена на недвојбен начин, него је садржана у њихову смислу, па се тек у њему може пронаћи. То је, међутим, један од правно-техничких недостатака закона, јер може бити повод различитим схватањима у примени дотичних законских одредаба.

За разлику од принудних правних правила, чија је функција, у суштини, ограничавајућа одн. забрањујућа, улога је диспозитивних правних правила, у ствари, помоћна. Она, у извесном смислу, надомештају конкретна правила о правима и обавезама субјеката у сваком појединачном облигационом односу, што су их они уговором могли одредити, а нису то учинили; за оне елементе и стране облигационог односа које дотични субјекти нису уредили, важе диспозитивна правила Закона

о облигационим односима (уколико, по њиховој вољи, не долазе до примене нека друга правила).

Диспозитивна правила представљају у неку руку; општу, друштвено утврђену меру за односе у економскоправном промету (без обзира што је, можда, та мера могла бити и другачије предвиђена у извесним питањима). Као општа мера у реченом смислу, диспозитивна правила стварно делују као чинилац усмеравања понашања економскоправних субјеката у односима размене робе и услуга. Одступање од те мере, ствар је аутономне воље одговарајућих субјеката у поједином облигационом односу.

9. Важење пословних обичаја и узанси

У погледу обичаја, одн. добрих пословних обичаја становиште законодавства није уједначено. У неким законским одредбама говори се просто о обичајима (чл. 18. Закона о основама пословања организација удруженог рада у подручју промета робе и услуга у промету робе...), у неким — о добрим пословним обичајима (чл. 2. Закона о стварању нелојалне утакмице и монополистичких споразума), а у неким се наводе добри пословни обичаји и пословни морал (чл. 17, 26. Закона о удруживању организација удруженог рада у општа удружења и Привредну комору Југославије, чл. 6. Закона о промету робе и услуга с иностранством, и др.). Закон о облигационим односима помиње добре пословне обичаје, узансе и трговачке пословне обичаје. Чини се да наведене разлике нису у свему оправдане.

Закон о удруженом раду (чл. 21) поставља начело да организације удруженог рада и други учесници на тржишту „поступају у складу са законом и добрим пословним обичајима и начелима морала социјалистичког самоуправног друштва”.

Неки други закони (нпр. чл. 6. Закона о промету робе и услуга с иностранством, чл. 8. Закона о обављању привредних делатности у иностранству) утврђују дужност придржавања добрих пословних обичаја односно добрих пословних обичаја и пословног морала.

Закон о облигационим односима (чл. 21. ст. 1) поставља као основно начело да су учесници у облигационим односима дужни у правном промету поступати у складу с добрим пословним обичајима. То би се, можда, могло узети као да се добрим пословним обичајима генерално придаје значење принудних правила. Али, то се, свакако није хтело. Иначе би добри пословни обичаји имали дерогативну снагу према диспозитивним одредбама Закона о облигационим односима, што није прихватљиво. Али, у неким ситуацијама добри пословни обичаји су мерило понашања учесника у облигационом односу, по се сходно њима одређују њихова права и обавезе, пре свега кад се тиче њихових једностранних поступака. Тако на пример, тзв. општи услови уговора не смеју бити супротни добрим пословним обичајима, јер ће се у противном случају односне одредбе општих услова сматрати ништавим (чл. 143). Иначе се добри пословни обичаји примењују као допунска правила уз диспози-

тивне одредбе Закона о облигационим односима. Примена добрих пословних обичаја који би, евентуално, били супротни диспозитивним одредбама Закона о облигационим односима долази у обзир у случају да су уговорне стране то утаничиле. По себи се разуме да добри пословни обичаји не могу доћи до примене у случају да су противни принудним одредбама закона. Уосталом, тада они не би ни имали карактер „добрих” пословних обичаја.

Са узансама, заправо, ствар стоји слично. Према одредби чл. 21. ст. 2. Закона о облигационим односима, на те се односе примењују узансе ако су учесници у облигационом односу уговорили њихову примену или ако из околности произлази да су њихову примену хтели.

Што се тиче Општих узанса за промет робом, треба приметити да су оне донесене у условима непостојања законских одредаба о облигационим односима. Доцније је за њихово доношење био овлашћен Врховни привредни суд, али он, као што је познато, више не постоји у нашем судском систему. Сада нико нема овлашћење за доношење, одн. утврђивање општих узанса, нити за измену или допуњу раније донесених. Но, раније донесене Опште узансе за промет робом нису у потпуности престале важити. Она њихова правила што су преузета у Закон о облигационим односима и у њему утврђена као принудна правила, престају, наравно, важити као узансе. То се може рећи и за оне опште узансе које су у пом. закону преузете као диспозитивна правила. Према томе, узансама се и даље сматрају она правила садржана у Општим узансама за промет робом која или уопште нису садржана у Закону о облигационим односима или која су супротна његовим диспозитивним одредбама.

Међутим, у погледу примењивања ових правила из Општих узанса за промет робом која и даље вреде као узансе, Закон о облигационим односима садржи одредбу другачију од оне из опште узансе бр. 2. Та је узанса, наиме, предвиђала да се опште узансе примењују кад су странке пристале на њихову примену, а сматра се да су оне пристале на њихову примену у пословима у којима је, за случај спора, прописана или уговорена надлежност привредног суда, уколико из уговора не проистиче да су странке искључиле њихову примену.

Та претпоставка о пристанку странака на примену узанса сада не важи. То произилази већ из наведене одредбе чл. 21. ст. 2. Закона о облигационим односима, а то је и посебно одређено у чл. 1107. ст. 1. тог закона. Према томе, за могућност примене Општих узанса за промет робом (у претходно поменутом оквиру) после ступања на снагу Закона о облигационим односима вреди наведена одредба његова чл. 21. ст. 2. То значи да њиховој примени може бити места само ако су стране у облигационом односу њихову примену уговориле или ако из околности произлази да су њихову примену хтеле.

У вези с наведеним је одредба чл. 1107. ст. 2. Закона о облигационим односима, према којој се Опште узансе за промет робом неће приме-

њивати после ступања на снагу тог закона у питањима која су њиме регулисана. То се не би могло односити на облигационе односе засноване пре ступања на снагу пом. закона.

Оно што је речено о примени општих узанса односи се и на примену посебних узанса.

др Милан Бркић

РЕЗЮМЕ

Вопрос упорядочения облигационных отношений

Закон об облигационных отношениях, в историческом отношении, представляет собой в Югославии первый общий и единственный нормативно-законодательный акт, которым устраиваются облигационные отношения в товарообороте и услугах. Но, он не охватывает все отношения в этом обороте. Ограничение его размера обусловлено двумя обстоятельствами: некоторые облигационные отношения получили полномочия улаживать федеральные единицы, с одной стороны; с другой же, большая часть товарооборота и услуг между организациями объединенного труда и других общественных юридических лиц осуществляется согласно социалистическим самоуправительным началам товарооборота, а они во многом существенно отличаются от начала облигационного закона.

Отсюда, кроме других, возникает разница между облигационными договорами и самоуправительными соглашениями, т.е. облигационным правом и самоуправительно-согласительного права. — Особено из-за существования общественной собственности, законодательная система в Югославии не ведает гражданское право как отдельную цельную юридическую область, точно также и с имущественным правом, кроме области права собственности одиночек и гражданских юридических лиц. Нет специфической основы ни для существования хозяйственного права как отдельной ветви права, так как Закон об облигационных отношениях отклоняет дуализм общего облигационного права и хозяйственного права; правила единственного облигационного закона принципиально действительны для всех юридических субъектов, как хозяйственные, так и другие. — Закон об облигационных отношениях утверждает начало свободы товарооборота и услуг и, в связи с тем, и упорядочение облигационных правил закона, исключая те случаи, когда речь идет о защите определенных отдельных или общих интересов. При этом, облигационные отношения основываются на принципах равноправия обеих сторон, одинаковой стоимости взаимных денежных возмещений, добросовестности и честности, запрещения использования монополистического положения, запрещения злоупотребления правом, обязанности отношения с определенным вниманием, ответственности за скрытное поведение в выполнении договора и др. Иначе облигационные отношения улажены в соответствии с тезисами современного сопоставительного облигационного права, юридической теории и югославской судебной практики.

RÉSUMÉ

La question de l'organisation des rapports d'obligation

La Loi relative aux rapports d'obligation, historiquement considérée, représente en Yougoslavie le premier acte normativo-législatif général et unique par lequel sont organisés les rapports d'obligation dans la circulation des marchandises et des services. Mais elle ne comprend pas tous les rapports dans cette circulation. La limitation de son domaine est conditionnée par deux circonstances: d'une part, certains des rapports d'obligation les unités fédérales sont autorisées d'organiser; d'autre part, une grande partie de la circulation des marchandises et des services entre les organisations de travail associé et les autres personnes morales sociales est réalisée d'après les principes autogestionnaires socialistes de la circulation des marchandises, et ceux-ci diffèrent essentiellement des principes du droit des obligations. Il en résulte, entre autres, que la différence existe entre les contrats d'obligation et les conventions autogestionnaires, c'est-à-dire le droit des obligations et le droit autogestionnaire-consensuel. — Surtout à cause de l'existence de la propriété sociale, le système législatif en Yougoslavie ne connaît pas le droit civil comme une sphère juridique totale particulière. Cela est valable aussi pour le droit patrimonial, excepté dans la sphère du droit de propriété des individus et des personnes morales civiles. Il n'y a pas de base spécifique ni pour l'existence du droit économique en tant que branche spéciale du droit, car par la Loi relative aux rapports d'obligation le dualisme est aboli du droit des obligations général et du droit économique; les règles du droit des obligations unique sont valables pour tous les sujets juridiques, tant économiques que les autres. La Loi relative aux rapports d'obligation établit le principe de la liberté de la circulation des marchandises et des services, et sous ce rapport-là, en principe, le caractère, dispositif des règles d'obligation, excepté quand la protection des intérêts individuels ou généraux déterminés est en question. En outre, les rapports d'obligation sont basés sur les principes de l'égalité de droits des parties, la valeur égale des prestations mutuelles, la conscience et l'honnêteté, l'interdiction de l'utilisation de la position de monopole, l'interdiction de l'abus du droit, le devoir de se comporter avec une attention déterminée, la responsabilité pour le comportement fallacieux dans l'exécution du contrat etc. Par ailleurs les rapports d'obligation sont organisés en conformité avec les préceptes du droit des obligations comparé contemporain, de la théorie juridique et de la jurisprudence yougoslave.